

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.О.Кириленко (Ніжин)

ПРИЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКА РУСЬ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Однією з ключових проблем вітчизняної історії є питання походження Давньоруської держави та її назви. Це питання по-різному трактувалося в історичній науці, що й стало результатом наявності кількох десятків різних теорій з цієї проблеми.

Ще у XVIII ст. професор Санкт-Петербурзької академії наук, німець за походженням, Г.-З.Байєр, у 1735 р. у латиномовному трактаті „De varagis", спираючись на Бертинські аннали та руські назви порогів у працях Константина Багрянородного, висловив думку, що давньоруська літописна назва "варяги" — це назва скандинавів-норманів, котрі й принесли державність на Русь¹. Цю тезу підтримали Г.Ф.Міллер, А.Л.Шлецер, І.Е.Туннман, А.А.Кунік та ін. Створена ними велика кількість наукових праць значною мірою закріпила позиції норманізму².

На протигагу норманській історичній школі сформувалася не менш потужна школа істориків-антинорманістів, не схильних до пошуків початків Русі на півночі Європи і виведення руського імені від скандинавів-варягів. Свої погляди вони звертали в бік балтійських слов'ян, фінів Поволжя, литовців, угорців, мадяр, готів, євреїв, кельтів, арабів, тюрків або ж уважали русь автохтонним слов'янським населенням Середнього Подніпров'я. Поступово в історіографії вкорінилося уявлення про те, що на південному сході Європейської рівнини, далеко за межами основного масиву слов'яно-руської етнокультурної спільності і задовго до включення Південного Приазов'я до складу Київської держави мешкало плем'я русь - двійник русі подніпровської.

Витоки початкової Русі в цьому регіоні спробував обґрунтувати ще М. В. Ломоносов. Поставивши під сумнів байєрівську й міллерівську інтерпретації скандинавських джерел, угледівши в їх концепції прогалину, не заповнену свідченнями античних і середньовічних авторів, він наважився висловити власне бачення цієї проблеми, чим і започаткував антинорманську теорію походження Русі. У висновках на дисертацію Міллера М.В.Ломоносов зазначав, що ім'я і рід росів походить від роксолан, котрі, за даними писемних джерел, мешкали в районі Приазов'я, а потім під час міграційних процесів, які зачепили їх, разом з готами переселилися на північ до Балтійського моря і почали називатися "варяго-русами". Учений вважав зміну назви "роксолани" на "росіяни" виправданою через перестановку літер *a* на *ç* в грецькій мові, яка й призвела до зміни терміна "россолани" на "ро|олани"³. Такі здогадки М. В. Ломоносов підтвердив свідченнями античних джерел, зокрема Плінія, в роботах якого алани поєднуються з роксоланами в "один народ сарматський", а також Христофора Целларія. На думку останнього, це слово могло утворитися від двох основ - "роси" й "алани", про що згадував і автор Київського Синопису, локалізуючи давній народ "роси" на території між Дніпром і Доном. Питання чергування голосних [o] - [u] в слові "рос" - "рус" ("русь") М. Ломоносов пояснював дифузією фонетичних систем давньопольської та давньоруської мов, яка, у свою чергу, підсилювалася територіальною близькістю та шлюбно-династичними зв'язками польського й руського правлячих домів⁴.

Такою вочевидь довільною системою припущень учений ілюстрував

прихід роксолан з Північного Причорномор'я на територію Східної Прибалтики і трансформацію їх у балтійських русів. Ідеї, висловлені М. В. Ломоносовим, були неоднозначно оцінені в історіографії⁵. Проте саме вони неодноразово повторюватимуться в подальших пошуках початкової Русі, іноді з наведенням нових даних або ж навпаки, з ігноруванням залучених ним джерел і висловлених міркувань. Але, незважаючи на його запальний патріотизм, який досить часто заважав тверезо подивитися на реальний стан речей, слабе структурування філологічного матеріалу, своєрідне поводження з джерелами та вибіркоче їх залучення, слід відзначити спроби вченого показати всю складність і багатогранність вивчення проблеми.

Проти канонізованої А. Шлецером на початку XIX ст. норманської теорії виступив Густав Еверс. У 1807 р. він опублікував книгу "Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen"⁶ ("Про походження російської держави. Досвід вивчення історії за джерелами"). Починаючи цю книгу епіграфом з роботи Шлецера — "Ніколи не треба жодному автору, чи носить він прославлене чи невідоме ім'я, чи називається він Кромером, чи Шлецером, чи Мавро-Орбино, беззастережно вірити"⁷, — він відразу підводить читачів до основної мети дослідження — спростувати скандинавське походження перших засновників Руської держави.

Праця Г.Еверса спрямована проти норманської теорії Байєра і Шлецера. В ній указувалося на неймовірність прикликання недавніх ворогів Русі — варягів. Г.Еверс, заперечуючи аргументи норманістів щодо північного походження Русі, наполягав на тому, що в Причорномор'ї задовго до покликання варягів існувало державне утворення, відоме як Тмутараканська Русь. Подальші міркування з проблеми Причорноморської (Приазовської) Русі він обґрунтував у своїй наступній монографії "Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen"⁸. Вважаючи за неможливе пояснити походження Руської держави на основі лише північних чи західних писемних даних, Г.Еверс пропонував звернути увагу на східні взагалі й візантійські джерела зокрема, оскільки лише останні, на його погляд, писалися досить ґрунтовно⁹. Аналізуючи свідчення арабських та візантійських авторів, він робив припущення, що "первісні руси, можливо, були турецького й, очевидно, хозарського племені", оскільки терміни "руси" і "козари" вважалися синонімічними, а Ібн ел-Варді згадував, що руси відокремилися від східних турків¹⁰.

Шукаючи найдавніші звістки про "руське плем'я", Г.Еверс звертався до пророка Іезекиїла, який говорив про росів (Ros), що мешкали поблизу двох народів (масох і фовель) за 600 років до Різдва Христового й вважалися жителями Причорномор'я та Кавказу. Це так звані каппадокійці та іверяни. Саме в цих росах Г.Еверс схильний бачити все тих же роксолан, які з перших століть нашої ери є основним народонаселенням між Азовом і Дніпром. Але як тоді пов'язати росів-роксолан з хозарами, від яких учений виводив русів? З цієї ситуації Г.Еверс вийшов доволі просто. Оскільки роксолани в писемних джерелах досить часто згадуються поряд з аланами, наприклад у Плінія, Амміана Марцелліна, і оскільки вони мешкали поблизу алан, то їх зазвичай вважали аланським племенем, яке, на відміну від інших, називалося роксами. І хоча автори давніх джерел у цьому питанні не однозначні, Г.Еверс зазначав, що чи не краще було б погодитися з Туннманом, який вважав, що "узи і козари часто розумілись під аланами". Це в свою чергу пояснює зв'язок між роксоланами та іменем Рос, яким Агафемер (близько 215 р. н. е.) називає Волгу¹¹.

З метою подальшого обґрунтування своєї теорії Г.Еверс залучив свідчення "Повісті временних літ". І хоча, на його думку, Несторові повністю довіряти не можна, оскільки той писав через два століття після приходу Рюрика,

зерно істини у словах літописця все ж є. В будь-якому разі останній принаймні не намагався пояснити більше, аніж знав сам. Найбільше приваблювало його те місце в літописі, де літописець, описуючи Понтійське море, називає його Руським. Тому-то і логічно, на думку Г.Еверса, було б шукати русів поблизу Руського моря, а не Варязького¹².

Таким чином, Г.Еверс дійшов висновку, що між Каспійським і Чорним морями руси проживали ще до того як історія зафіксувала цей народ деінде.

Незважаючи на різку розбіжність з А.Шлецером у висновках, Г.Еверс залишився його вірним учнем у методах дослідження, для якого джерело було основою концептуальних побудов. І хоча деякі аргументи Г.Еверса були відхилені більшістю тогочасних учених, важливо підкреслити його сміливість, з якою він, незважаючи на молодість і невідомість у наукових колах, наважився піти проти теорії славновісного А.Шлецера у всеозброєнні того ж таки критичного методу. В цілому ж ґносеологічні основи ідеї Г.Еверса є зрозумілими. Він намагався з позицій, близьких до ломоносовської концепції, пояснити автохтонність русів у Північному Причорномор'ї та їх зв'язок з Тмутараканським князівством, а відтак і з Києвом. І хоча турецько-хозарська концепція Г.Еверса не закріпилась у вітчизняній історичній науці, але думка про існування долітописної Русі в районі Керченської протоки стала популярною в історіографії. Тому-то під впливом слов'янофільської ідеології в другій половині ХІХ ст. склалась історична система Д.І.Іловайського, яка увібрала в себе численні докази на захист гіпотези Приазовської Русі.

Наслідуючи ідеї М.В.Ломоносова та Г.Еверса, Д.І.Іловайський у збірнику праць "Разыскания о начале Руси"¹³ піддав критиці норманські погляди своїх попередників і сучасників, мобілізувавши для цього величезну і значною мірою новаторську аргументацію, зокрема дані молоді на той час науки — археології. Остаточні результати своїх пошуків він виклав у статті "Откуда пошла Русская земля и как она впервые собралась?"¹⁴. Наголошуючи на тому, що в 1906 р. виповниться рівно дві тисячі років з моменту появи руського імені на скрижалях світової історії і пропонуючи співвітчизникам поставити пам'ятник чи колону в Керчі на вершині Мітрідатової гори, де відбулася описана Страбоном зустріч роксолан з військом понтійсько-боспорського царя, Д.І.Іловайський окреслив свій власний шлях пошуку відповіді на "несторівське питання".

За цією схемою Д.І.Іловайський, подібно до М. В. Ломоносова і Г.Еверса, виводив русів від тих же скіфо-сарматських (пізніше слов'янських або слов'яно-болгарських) племен роксолан або росо-аланів, які мешкали в степах між Дніпром і Доном, а також на берегах Меотійського озера (Азовського моря). Вперше в історії роксолани з'явилися під час війни молодого понтійського царя Мітрідата VI із сусіднім племенем тавроскіфів, на допомогу яким і прийшло плем'я роксолан, що детально описував Страбон. Подальші свідчення ми відшукаємо в Тацита, який описав вторгнення роксолан на територію римської подунайської провінції Мезії. Поеднуючи свідчення цих двох авторів, Д.І.Іловайський схематично зобразив портрет роксоланина і зокрема його озброєння, що складалося зі списа, лука, довгого меча, щита, плетеного з очерету, шолома і панцира з волячої шкіри, а у знатних людей, як підкреслював учений, траплялися панцирі із залізних пластин. Цим самим Д. І. Іловайський прагнув довести зовнішню тотожність руського воїна з його давнім предком. Як народ, який ще не вийшов з кочового побуту, роксолани у своїй більшості були вершниками. Подібно до інших кочівників, вони мешкали у повстяних шатрах і займалися скотарством. Саме в такому вигляді, на думку Д. Іловайського, постали наші предки під власним іменем¹⁵.

Звістки про роксолан повторюються і в наступні століття. Саме завдяки

тому, що ці сміливі вершники часто турбували набігами кордони римських придунайських провінцій — Дакії та Мезії — вони й примусили говорити про себе латинських і грецьких авторів. З метою утримання варварів від набігів деякі римські імператори, підкреслював Д. І. Іловайський, вступали в договори з роксоланськими князями. Першим відомим роксоланським князем, ім'я якого зберіг латинський напис часів імператора Публія Елія Адріана, був Распарасан.

У IV ст. роксолани зустрічаються серед народів, які сплачували данину готському царю Германаріху. Йордан зображував роксолан народом віроломним, який знищив короля готів Германаріха під час його боротьби з гуннами. Д.І.Іловайський припускав, що навіть сам рух гуннів (яких вважав слов'яно-болгарами) із-за Дону відбувся у зв'язку з повстанням роксолан або слов'янської Русі проти панування німецьких готів. Далі Д.І.Іловайський дійшов ще більш фантастичного висновку: описуючи боротьбу готів з антами, яку змалював Йордан, Д. І. Іловайський бачить в антах саме роксолан. Назва ж антського правителя Божа, на думку Д. І. Іловайського, є близькою до руського імені Богша, яке зустрічалось в XI — XIII ст., а жіноче роксоланське ім'я Санелга нагадувало вченому пізніше руське ім'я Ольга або Хельга, як вона називалась у візантійських джерелах.

Коли ж панування готів у Скіфії змінилося пануванням слов'яно-болгарського племені гуннів, роксолани, без сумніву, входили до складу царства Атілли і брали участь у завоювальних походах. Доказом того, що роксолани не залишилися поза межами руху племен, відомого під назвою "Велике переселення народів", назва південно-французької провінції Руссільйон, куди, подібно до інших германських і слов'янських народів, була спрямована ГОТ-гуннами і частина роксолан.

Після смерті Атілли роксолани не лише встигли звільнитися від гунської залежності, але й знову зайняли пануюче становище на північ від Азовського і Чорного морів. Принаймні так, судячи зі слів Йордана, тривало до VI ст. Таким чином, автор дійшов висновку, що сукупність греко-латинських джерел I - VI ст. яскраво вказує, що роксолани як сильний, великий народ зосередилися поблизу Дніпра, а окремі гілки його простягалися, з одного боку, до Азовського моря, а з іншого, — приблизно до Дністра. Ті ж самі звістки, без сумніву, свідчать про наявність у цього племені князівської влади і пов'язаного з нею боярського стану, який відрізнявся під час війни багатшим озброєнням. Отже, як наголошував Д.І.Іловайський, князь і дружина — це звична основа державного устрою у слов'янській Русі, така ж давня, як і у народів германського кореня. Під час безперервної боротьби зі спорідненими слов'янськими та з іншими племенами, руський народ здобував перевагу, крок за кроком осідаючи на середній течії Дніпра, подалі від небезпечних південних степів. З усіх здібностей, якими природа наділила слов'яно-руське плем'я, найбільш цінною була здатність до державної організації. Саме на території Середнього Подніпров'я й утвердився найбільш енергійний і підприємливий роксоланський народ "рось" (від назви річки Рось), або "поляни", і саме звідси дружини русо-полян розпочали процес консолідації слов'янських племен¹⁶.

Вихід у світ робіт Д.І.Іловайського, який взяв на себе обов'язок на кожному кроці воювати з норманізмом і літописною традицією в історіографії, викликав жвавий інтерес серед науковців. Його ідеї критикували і ними захоплювалися, вбачаючи в ньому найвидатнішого адвоката антинорманізму. Однак чи не найяскравішу характеристику його поглядам, методам дослідження та внеску в історичну науку дав М.С.Грушевський. "...Фільольогія, котрою Іловайський хотів побивати фільольогію норманістів, була

часто страшна; його науковий метод дуже слабкий — він розрубував питання, замість розв'язувати (як напр., поправка *Slavorum* замість *Sueoinum* в звітці 839 р.); його власні теорії (роксоляни — русь, гуни і болгари — слов'яне та ін.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходила на здоровле сьому останньому; адже енергія Д.Іловайського і ширення антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важніше було, що Д.Іловайський не обмежився, як переважна більшість антинорманістів, толкуванням на власний спосіб "Повісти", а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначення вигадкою пізнішого книжника..."¹⁷.

Хоча в кінці XIX - на початку XX ст. щодо Причорноморсько-Азовської Русі почали лунати все більш реалістичні судження, що базувалися на науковій інтерпретації джерел, критичному їх аналізу та археологічних даних¹⁸, але ця проблема й надалі продовжувала хвилювати уяву істориків. Одним з них був В.О.Пархоменко. З його ім'ям пов'язано становлення напрямку в розвитку історичної науки взагалі та проблеми походження Русі зокрема¹⁹.

Обґрунтовуючи тезу трицентровості східного слов'янства (Куявія, Славія та Артанія), конструюючи нову схему утворення Руської держави, автор наголошував на виключному значенні південно-східної групи східно-слов'янських племен, до якої входили поляни, сіверяни, в'ятичі і радимичі. Спираючись на великий комплекс арабських та візантійських історико-писемних джерел, В.О.Пархоменко дійшов висновку про те, що населення цієї групи - це зниклі з візантійських джерел анти, які внаслідок тиску на них протоболгарських племен вимушені були відійти від Дунаю до Дону і далі на схід. Тому цей центр і став називатись Артанією. Потрапивши у вир "Великого переселення народів", антські племена змушені були об'єднатися в союз і у зв'язку з особливою інтенсивністю тиску кочівників шукати підтримки у Хозарського каганату, що на VIII ст. досяг свого політичного й економічного розквіту. За релігійної і національної толерантності хозарської влади ця Південно-Східна Русь легко переносила свій зв'язок з каганатом, приймаючи основні риси суспільно-політичного устрою і здійснюючи службу в його війську, маючи при цьому можливість робити самостійні військові виправи.

Запозичивши від хозар основи державності, Південно-Східна Русь на початку XI ст. утворила свій самостійний центр - Тмутаракань. Сприяли цьому зміна релігійної політики і занепад хозарського царства. Користуючись перевагами географічного становища, Південно-Східна Русь легше за інші племінні утворення вступила у тісні контакти із сусідніми кочовими народами й увібрала в себе східні риси та впливи, і тому порівняно з іншими гілками східного слов'янства розвинула войовничість, схильність до набігів та грабежів і дуже рано втяглась у волзько-кавказьку торгівлю. Саме ця Русь, на думку історика, прославилася своїми військовими походами в IX - першій половині X ст. по Чорному та Каспійському морях, і саме вона залишила іноземцям термін "Русь", який і зберегли одне з південно-східних племен хозарської групи - поляни. Щодо етнічності, то автор схильний бачити цей військовий союз поліетнічним²⁰.

Черговий імпульс трансформації південно-східної групи племен В.О.Пархоменко бачив у подіях IX ст., коли відбувався рух зі сходу угрів, печенігів, узів і торків, що призвів до падіння Хозарського каганату. Саме тоді, близько середини X ст., частина населення південно-східної групи слов'янських племен почала просуватися до Дніпра і, витіснивши древлян на захід, зайняла Середнє Подніпров'я та Подесення, принісши сюди термін "Русь"²¹.

В.О.Пархоменко, слідом за Д.І.Іловайським, бачив Чорноморську Русь власне слов'янською і взагалі заперечував участь норманів у створенні Русь-

кої держави. Такий сміливий підхід до вирішення глобального питання було підкріплено великою кількістю праць, що вийшли з-під пера історика (більше 10) і викликали лавину критики на його адресу. Саме це свідчить про надзвичайну живучість та актуальність даної проблеми²².

Думка про існування Руського каганату у Причорномор'ї в середині 40-х рр. XX ст. була обґрунтована Г.В.Вернадським. Автор, виробивши власну концепцію, яка наскрізно проходить через усі праці, зробив спробу примирити норманістів і антинорманістів, відстоюючи концепцію народів-панів, які змінювали один одного, підкорювали й організовували інші, слабші племена, утворюючи в результаті пануючий клас, що виникав шляхом політичних об'єднань. Він прийшов до такої схеми етнічної історії: киммерійці - скіфи - сармати - готи - гуни - болгари - авари - тюрки - хозари - мадяри і — насамкінець — варяги шведського, датського і норвезького походження. Але на відміну від класичних поглядів норманістів, які бачили початкове ядро на півночі, за його схемою перша Руська держава виникла на півдні, в Приазов'ї. Називає він її "першим Руським каганатом".

Виявляється, на початку VIII ст. у Приазов'ї існувало алано-слов'янське політичне об'єднання Рухс-ас ("світлі аси" від слів *ors* чи *uors* ("білий") і *rukhs* ("світлий")). Автор припускає, що спочатку термін "рухс" на місцевих діалектах звучав як "рос" або "русь", у зв'язку з чим і можуть бути пояснені в джерелах терміни з грецьким „ροσς” чи слов'янським "русь". Ці світлі аси перебували у васальній залежності від хозарів, проте відігравали в їх політичній системі важливу роль до тих пір, поки їх не підкорили вікінги. Саме вони, відкривши шлях до Чорного моря, створили у Приазов'ї асо-слов'яно-норманський каганат з центром у Тмутаракані²³.

Як бачимо, ця концепція являє собою синтез протилежних думок щодо етнічної історії Азово-Причорномор'я, які було вироблено протягом XVIII — першої половини XX ст. За влучним висловом А.Гадло, "вона поєднає поміркований слов'янофільський автохтонізм в дусі В.О.Пархоменка з іранофільством В. Ф. Міллера - А. А.Спіцина і войовничим норманізмом Є.Є.Голубинського, який в 30-х рр. був відновлений у роботах В.О. Мошина"²⁴.

В радянській історіографії теза про принесення державності ззовні була рішуче відкинута, хоча В. В. Мавродін з позиції яфетичної теорії Н. Я. Марра спробував обґрунтувати появу Приазовської Русі завдяки перетворенню яфетичного давнього населення Південного Сходу на слов'янське, руське²⁵.

У повоєнний період інтерес до походження Русі хоч і помітно зріс, але базувався виключно на позиціях середньодніпровського автохтонізму, що значною мірою було зумовлено як офіційною ідеологією, методологічними принципами радянської історичної науки, так і відсутністю комплексних матеріалів стосовно слов'ян у Причорноморсько-Азовському краї. Ті ж пам'ятки культури полів поховань, знайдені в Криму археологами, які мали спільні риси в поховальних комплексах з черняхівською культурою, на думку дослідників, належали долітописним слов'янам, котрі заселили Тавриду з III ст. н. е.²⁶. Але автори цієї компромісної теорії опинилися в залежності від своїх попередників, оскільки вони у своїх працях не вдалися до критичного комплексного аналізу писемних джерел, залишивши їх інтерпретацію в тому ж вигляді, який мали і в XIX ст. Це й стало першопричиною появи цілого ряду праць, в яких на основі аналізу писемних та археологічних джерел заперечувалася теза про існування слов'яно-руського населення до кінця X ст. у Південному Приазов'ї, а відтак і про вирішальне значення цього регіону в становленні Давньоруської держави²⁷.

Але були й такі вчені, котрі намагалися, вносячи чергові конструктивні зауваження, засновані на введенні в обіг нових джерел (зокрема фольклор-

них) і новому прочитанні старих, повернути призабуту роксоланську теорію. Так, С.П.Толстов, надавши роксоланській теорії нової форми, дійшов висновку, що за новітніми археологічними дослідженнями історія культури подніпровських племен, того центру, де пізніше сформувалася слов'янська Київська Русь, являє собою в перші століття нашої ери процес інтенсивного схрещування місцевих елементів, пов'язаних з культурною традицією "полів поховальних урн" і степових сармато-аланських (роксоланських. - С. К.) елементів"²⁸.

Свій варіант проблеми про первинну Русь, що базується на використанні пізньоантичних та візантійських джерел, які знають народ рос (русь) на півдні Східної Європи запропонував М.Ю.Брайчевський. Спираючись на сирийські, арабські, біблійні джерела, він упевнено стверджував, що "ім'я рос було позначенням якоїсь етнічної групи, розташування якої здавна припадає на північно-східне Причорномор'я, Приазов'я, Кавказ, і яка мала тісні ранні зв'язки з країнами Сходу (зокрема, Закавказзям)"²⁹. Що ж до етнічної ідентифікації, то М.Ю.Брайчевський схильний бачити цю групу сармато-аланською, історія якої в певному розумінні була пов'язана з історією слов'ян, але ототожнювати яку зі слов'янами (як це робили ранні представники антинорманізму - М.В.Ломоносов, І.Е.Забелін, Д.І.Іловайський та ін.) неможливо"³⁰.

Надзвичайно близько до місця первинної локалізації Русі підходили і прихильники кельтської гіпотези. Її автор - Сергій Шелухін, наслідуючи французького письменника П'єра Шаррона, бачив предків Київської Русі у кельтському племені rutheni (кельто-русини), які прийшли на "Вкраїну" з річки Рона в Провансі, де знаходилася їх держава під назвою Ruthena civitas. У V ст., під час великого переселення народів, вони оселилися у провінції Норік, а також на узбережжі Адріатичного моря, де проживали близько 150 - 200 рр., змішуючись зі слов'янами. З VII ст. їх рух відбувався у двох напрямках. Перша хвиля - в Чехію, Словаччину і Галичину (яка й отримала від них свою назву - земля галлів). Друга - в Нижнє Подунав'я, причорноморські степи та на Таманський півострів. Оскільки в цій таманській групі переважали кельти, то вони і зберегли за собою ім'я rutheni, від якого С.Шелухін і будував етимологічну конструкцію rutheni - русини - рус - русь. Саме ця Таманська Русь, що нараховувала майже сто тисяч жителів, мала важливе значення в Причорномор'ї і здійснювала напади на Сурож, служила Греції і Хозарії. В IX ст. частина кельто-русинів піднялася по Дніпру до полян у Київ і злилася з "українським слов'янським народом антів кровно і духовно в антропологічну оригінальність..."³¹.

Живучість кельтській теорії дає сильна етимологічна основа, оскільки в кельтському походженні етнонім "рус" тлумачиться як "поле". У давньо-кельтському ареалі також знаходять багато відповідних топонімів: Русяна, Руссільйон, Русцино, Русітон тощо. Крім того, за дослідженнями АТ.Кузьміна, переважна більшість власних імен соціальної верхівки в Київській Русі були кельтського походження"³². На думку Ю.Павленка, філологічно це здається цілком вірогідним зіставленням, але історична побудова, що з цього має випливати, виглядає штучною, оскільки спочатку необхідно обґрунтувати опанування кельтами-рутенами/русенами Лісостепового Правобережжя (археологічно це ніяк не підтверджується), а потім показати інтеграцію цих кельто-слов'ян з аланами (або нащадками місцевих гелонів, які перейняли сарматську культуру), а за сучасного стану джерел це зробити неможливо"³³.

Своєрідною підсумковою віхою у вирішенні проблеми походження Русі є ґрунтовна монографія Ю.Павленка "Передісторія давніх русів у світовому контексті". Користуючись новими методиками досліджень, автор ще раз

довів зв'язок роксоланів з Дніпровською Руссю. Так, на його думку, "внаслідок відповідних етноінтеграційних процесів у Середньому Подніпров'ї південніше Києва поступово утворюється слов'янський (за всіма етнокультурно-господарськими ознаками) соціальний організм, в назві якого зберігається свідчення спадкоємного зв'язку з роксоланським об'єднанням. У третій чверті IV ст. його представники відомі як "р о с о м о н и", а із середини VI ст., особливо після розгрому антів-полян аварами, як "н а р о д р о с", що володіє "Руською землею" — Середнім Подніпров'ям"³⁴.

Отже, виходячи зі стислого історіографічного аналізу, представники причорноморсько-азовської групи гіпотез базують свої висновки на:

- даних пророка Іезекиїла, який говорить про народ росів (ros), що проживав у Причорномор'ї;
- повідомленні Псевдозахарія, який називає народ рос;
- свідченнях арабських та візантійських джерел, які локалізують росів у причорноморо-азово-кавказькому регіоні й називають їх роксоланами;
- факті існування руського князівства у Приазов'ї в XI ст., а отже і споконвічності росів на Південному Сході.

Усі вони сходяться в тому, що ім'я і корені державності були перенесені на Середнє Подніпров'я саме звідти. Дослідники розходилися лише в поглядах на етнічну належність цього населення, вважаючи його:

слов'янами; слов'яно-протоболгарами; слов'яно-роксоланами; протоболгарами; іранцями; турко-хозарами; норманами; кельтами.

¹ Славяне и Русь: Проблемы и идеи: Концепции, рожденные трехвековой полемикой в хрестоматийном изложении. — М., 1999. — С. 246.

² Шаскольский И.П. Норманская теория в современной буржуазной науке. - М.-Л., 1965. - С. 9-11.

³ Ломоносов М. В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — М.-Л., 1952. — С. 26; Его же. Древняя Российская история // Там же. - С. 209-213.

⁴ Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского". - С. 26.

⁵ Див., напр.: Грушевський М.С. історія України-Руси. - В 10-ти т., 12-ти кн. - К., 1994. - Т.1. - С. 603; Очерки истории исторической науки в СССР. - М., 1955. - Т.1. - С. 193 - 204; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII — XVII вв. - М., 1973. - С. 5-16; Славяне и Русь: Проблемы и идеи: Концепции, рожденные трехвековой полемикой в хрестоматийном изложении. — М., 1999. - С. 246-247.

⁶ Evers G. Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen". - Riga und Leipzig, 1808.

⁷ Нечкина М.В. Густав Эверс // Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей с предисловием и под редакцией М. Н. Покровского. — М., 1927. —Т.1. - С. 27.

⁸ Evers G. Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen. - Dorpat, 1814. У перекладі російською: Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории. - М., 1826.

⁹ Эверс Г. Предварительные критические исследования ... - С. 157.

¹⁰ Там само. - С. 185.

¹¹ Там само. - С. 195.

¹² Там само. - С. 205.

¹³ Иловайский Д. Разыскание о начале Руси. - М., 1876.

¹⁴ Иловайский Д. Откуда пошла русская земля и как она впервые собралась? // Иловайский Д.И. Исторические сочинения. - Ч. 2. - М., 1897.

¹⁵ Там само. - С. 5.

¹⁶ Там само. - С. 9.

¹⁷ Грушевський М.С. Назв. праця. - С. 607-608.

¹⁸ Детальніше див.: Вестенберг Ф.К. Записка готского топарха // Византийский временник. - 1909. - № XV. - С.227-235; Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. - К., 1914. - С.85-87; Середонин С. М. Историческая география. - Петроград, 1916. - С.86-87; Спицин А.А. Историко-археологические разыскания // Журнал Министерства народного просвещения. - 1909. - № 1. - С.79-90.

¹⁹ Свої концептуальні засади бачення історії початкової Русі В.О. Пархоменко виклав у монографіях та статтях: *Пархоменко В.* Начало христианства на Руси. Очерки из истории Руси IX-X вв. - Полтава, 1913; *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII - IX вв.) - Л., 1924; *Пархоменко В.* Початок історично-державного життя на Україні. - К., 1925.

²⁰ *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII - IX вв.). - С. 39-41.

²¹ *Там само.* - С. 42-46; *Пархоменко В.* Початок історично-державного життя на Україні. - С. 16-18.

²² Найбільш різко проти запропонованої В. Пархоменком схеми утворення Руської держави виступили: *Tomaszewski St.* Nova teoria o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. - 1929. - Roc. XLIII. - Т. 1. - Zesz. 3. - S.301-324.; *Korduba M.* Najnowsze teorje o początkach Rusi // Przegląd Historyczny. - 1930. - Т. 30. - S. 74; *Заїкін В.* Спів про початки Русі (з приводу нових праць Володимира Пархоменка) // Записки чина св. Василя Великого. - 1930. - Т. III. - Вип. 3-4. - С. 591-614.

²³ *Вернадский Г. В.* Древняя Русь. - Тверь, 1996. - С. 115-127, 164, 250-254, 267-269, 271-298.

²⁴ *Гадло А.В.* Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII-X вв. // Вестник Ленинградского университета. - Серия "История". - 1968. - № 14. - С. 57.

²⁵ *Там само.*

²⁶ *Рыбаков Б.А.* Славяне в Крыму и на Тамани. Тезисы доклада на сессии по истории Крыма. - Крымиздат, 1952; *Веймарн Е.В., Стрелецкий С.В.* К вопросу о славянах в Крыму. // Вопросы истории. - 1954. - № 4. - С. 94-95; *Смирнов А.П.* К вопросу о славянах в Крыму // Вестник древней истории. - 1953. - № 3. - С. 32-34; *Смирнов А.П.* К вопросу об истоках Приазовской Руси // Советская археология. - 1958. - № 2. - С. 270.

²⁷ *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956; *Карышковский П.О.* Лев Диакон о Тмутороканской Руси // ВВ. - 1960. - Т. XVIII. - С. 39-51; *Гадло А.В.* Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII - X вв. // Вестник Ленинградского университета. Серия "История". - 1968. - № 14. - С. 53-65.

²⁸ *Толстов С.П.* Из предистории Руси // Советская этнография. - 1947. - № 6-7. - С.49.

²⁹ *Брайчевський М.* Походження Русі. - К., 1968. - С. 160-161.

³⁰ *Там само.* - С. 161.

³¹ *Шелухін С.* Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. - Прага, 1927. - С. 4.

³² *Кузьмин А.Г.* Древнерусские имена и их параллели // Откуда есть пошла Русская земля. Века VI-X. - Кн. 2. - М., 1986. - С. 639-655.

³³ *Павленко Ю.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1994. - С. 264.

³⁴ *Там само.* - С. 320.

Резюме

У розвідці розглядається питання про історіографічну долю гіпотези про причорноморсько-азовське походження Русі.

In this prospecting, the author examines the historiographical question about the destiny of the hypothesis about the Prychornomorie-Azov origins of Rus'.